

СЕКТОРЪТ НА УСЛУГИТЕ В БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА – ЕВОЛЮЦИЯ И ПРЕСТРУКТУРИРАЩА РОЛЯ

Разгледана е принципно новата роля и значение на сектора на услугите в икономиката на страната. Основна цел на изследването е да се разкрият условията за развитие, състоянието и динамиката на обслужващия сектор в България и да се интерпретира неговото влияние върху структурното преустройство на националната икономика чрез собственото му развитие и чрез преобразуващото му въздействие върху цялото стопанство. Реализацията на тази цел е конкретизирана в следните основни задачи: да се покаже действителното място и значение на сектора на услугите в съвременната икономика; да се проследи еволюцията в разбирането за ролята на този сектор у нас и да се посочат ключовите фактори за неговото развитие; да се очертаят главните насоки, в които се осъществява реструктуриращото въздействие на обслужващия сектор върху националната икономика и да се конкретизира неговото проявление чрез технологичното развитие на услугите, подобряването на образователно-квалификационната структура на персонала, рационализирането на институционалната структура, повишаването на производителността, постигането на редица социални ефекти.

JEL: L80, O11, O14

След 1989 г. в България, както и във всички останали постсоциалистически страни, се осъществяват сложни процеси на преминаване на икономиката към принципно нов модел на развитие. Негова основа са извършваната в света информационно-технологична революция и тенденцията към глобализация на икономическите процеси. Една от отличителните черти на тази промяна е динамичното развитие на сектора на услугите, който все повече доминира по отношение на основните макроикономически индикатори – инвестиции, заетост, брутна добавена стойност.

Развитието на обслужващия сектор в България е резултат на прогресивната трансформация, насочена към преодоляване на наследената от командно-административната система диспропорционалност, съответно дисфункционалност на икономиката. Фактите свидетелстват, че секторът на услугите е и активен фактор за нейното структурно обновяване, за приспособяването ѝ към предизвикателствата на новото време. В сегашните условия на променени и усложнени потребности и на нарастваща вътрешна и външна конкуренция, развитието на услугите става важно условие за високоефективно и конкурентоспособно национално производство.

¹ Пенка Шишманова е гл. ас., д-р в СА "Д. А. Ценов" – Свищов, катедра "Обща теория на икономиката", тел. 0631-66256, e-mail: shishmanova@uni-vishtov.bg.

Място и роля на сектора на услугите в съвременната икономика

След първите две радикални промени - аграрната и индустриалната, в съвременните условия обществото изживява трети преломен момент в своето развитие. Става въпрос за преход към състояние, основано не само на модерно аграрно и масово индустриално производство, но и на задоволяването в нарастваща степен на потребностите чрез самия труд като дейност, имащ за продукти най-разнообразни услуги. Общият знаменател на непосредственото материално производство и на обслужващата дейност са все повече – както посочва А. Тофлър – “новите начини на създаване и използване на познанието”.²

Световният опит показва, че на определен етап от развитието на обществото икономическият растеж започва да се реализира на много висока цена. Нарастващото количество на използваните производствени фактори довежда до изчерпване на невъзстановимите природни ресурси, до нерационално приложение на човешкия капитал, до нарушаване на равновесието между дейността на човека и обкръжаващата го среда. Наред с това, както отбелязва Л. Абалкин, съществуващите институционални структури и системи за регулиране на икономиката също изчерпват своите възможности, отбелязва се отслабване на стимулите за труд и натрупване.³ Всички тези обстоятелства свидетелстват за нарастване на противоречията и за задълбочаване кризата на индустриалното общество. Налице е необходимост и предпоставки за преход към нов, постиндустриален модел на икономическо и социално развитие.

В резултат, от последните десетилетия на XX век насам в напредналите страни се наблюдават радикални икономически промени. Те водят до формиране на т.нар. “нова икономика”.⁴ Основните структурни признаци за това, според М. Кънев, са бързото разпространение на информационните и комуникационните технологии, глобализацията, терциаризацията, екологизацията, тенденцията към хуманизиране на националните икономики. “Става въпрос за преход към еко-социално-пазарна икономика от информационно-обслужващ тип, способна да се интегрира в световните имбрикационни мрежи”.⁵

Съществен момент в процеса на създаване на “новата икономика” е нарастващото значение на третичния сектор⁶ като сфера на капиталовото

² Тофлър, А. и Х. Новата цивилизация, С., Обсидиан, 1995, с. 32.

³ Вж. по-подробно Абалкин, Л. и др., Стратегия реформирования экономики России. – Вопросы экономики, 1996, с. 9.

⁴ Вж. по-подробно Леонидов, А. Новата икономика. – Икономически изследвания, 2003, кн. 2, с. 3-33.

⁵ Вж. Кънев, М. Преходът към пазарна икономика – обусловеност, референтни модели и политика. – Икономически изследвания, 2000, кн. 2, с. 7.

⁶ Основа на неговото обособяване е предложението от К. Кларк през 40-те години трисекторен модел на икономиката. Към първия от тях се отнасят добиващите отрасли и селското стопанство, към втория – отраслите на преработващата промишленост и строителството, а към третия – производствените и потребителските услуги. – Вж. Clark, C. Les conditions de progres economique (Introduction de l'anglais sur la treisieme edition). Paris, 1960. Това деление, основано на историческата еволюция на икономиката и обществото, дава и наименованията на съответните сектори в стопанството – първичен, вторичен, третичен. В съвременните условия настъпват

инвестиране, като основно поле на труда и като дял в БВП. Оттук идва принципно новата роля на услугите при задоволяване потребностите на производството и на населението, при увеличаване на техния принос за развитието на цялото общество. Още от 60-те и 70-те години на XX век насам в развитите страни услугите са най-големият сектор в техните икономики. Сега той създава преобладаващия дял от БВП, ангажира по-голямата част от трудовите ресурси и акумулира повече от половината от общия обем инвестиции в икономиката. Но не само това. Разширява се и активното въздействие на услугите върху останалите сектори на икономиката. Производствената система все повече се "облепва" с услуги от най-различен характер, поради което много от дейностите в самия индустриален и аграрен сектор придобиват характер на услуги. Важен е и фактът, че в третичния сектор кристализират ключовите фактори на икономическия растеж като наука и научни изследвания, компютърни технологии, човешки капитал, нематериални форми на натрупване (идеи, информация, опит, междуличностни отношения) и др.⁷

Посочените моменти свидетелстват за принципно новата роля на сектора на услугите в съвременната икономика, за превръщането му в основен белег на новия, постиндустриален модел на развитие. На това основание се говори за "сервизация на икономиката" или самата икономика се дефинира като "икономика на услугите", а процесът на реструктурирането ѝ – като "третична революция".⁸

Секторът на услугите се отличава с изключително разнородна структура,⁹ което усложнява възприемането му като единно цяло. Независимо от това може да се посочи, че общото което обединява различните видове обслужващи дейности е, че всички те имат за продукти услуги, които пряко или косвено (чрез материален носител) задоволяват с полезните си свойства потребностите на хората.

Така не само се разкриват общите черти между отделните отрасли на обслужващия сектор, но същевременно се представя и тяхната специфика по отношение на останалите отрасли на стопанството, в резултат на което секторът на услугите се обособява като самостоятелен сегмент на икономическата система.

Независимо от спецификата си производственият процес в услугите от икономическа гледна точка е аналогичен на този в другите сектори - влагат се ресурси, комбинират се по определен начин и се получават полезни ефекти, с които се задоволяват индивидуалните и обществените потребности, на

промени в обхвата на отделните сектори, но наименованията им се запазват и намират широко приложение в икономическата теория и практика.

⁷ Вж. Демидова, Л. Сфера услуг в постиндустриальной экономике. – Мировая экономика и международные отношения, 1999, N 2, с. 24.

⁸ Вж. Lengelle, M. La revolution tertiaire. Ed. Genin – Paris, 1966; Бел, Д. Културните противоречия на капитализма, Пр. от англ., С., Народна култура, 1994, с. 283.

⁹ Той е сложна съвкупност от дейностите на търговията и ремонта; хотелите и ресторантите; транспорта и съобщенията; финансовото посредничество; операциите с имущество и бизнес услугите; държавното управление и задължителното обществено осигуряване; образованието; здравеопазването и социалните и другите дейности, обслужващи обществото и личността – Това са агрегирани номенклатури на икономическите дейности, определени в Националната класификация на икономическите дейности (НКИД-2001), по които се публикува официалната статистическа информация – Вж. Статистически справочник 2004, С., НСИ, 2004, с. XXXII.

определена цена. В това отношение не съществуват принципни различия. Нещо повече, отделните сектори на икономиката все по-трудно се отграничават – наблюдава се все по-тясното им преплитане и взаимно обвързване. Развитието и усложняването на индустриалното и аграрното производство налагат по-мощното използване на услуги (научни изследвания, мениджмънт, маркетинг, транспорт, реклама, сервизно обслужване) и обратно – производството на услуги се опосредства от нарастващ обем материални елементи (сгради, обзавеждане, техника, селскостопански продукти).

В резултат на ускорените промени в икономическия живот, връзката между секторите придобива и друг смисъл. Развитието на индустриалното производство е предпоставка за появата на нови видове услуги (например производството на нови компютри предявява необходимост от създаване на софтуер, сервизно обслужване, обучение на потребителите), а оказването на услуги в много случаи води до създаването на нов материален продукт (например подобряването на банковото обслужване на потребителите се свързва със създаване на банкови карти, POS-терминали; развитието на комуникациите води до производството на мобилни телефонни апарати и т.н.).

От казаното дотук може да се направи изводът, че секторът на услугите се превръща във все по-важна структурно преобразуваща част на съвременната икономика, издигаща я на качествено ново равнище. Този факт е не само последица от зрелостта на индустриалното производство, но и необходимо условие за приспособяване на икономиките към новите потребности на общественото развитие. Едновременно и резултат, и фактор на реструктурирането на икономиката, услугите повишават дела си по отношение на всички по-важни макроикономически показатели, изменят и усложняват както своята вътрешна структура, така и структурата на икономиката. В ролята си на фактор за успешно икономическо развитие в новите условия, секторът влияе положително върху цялото стопанство – съдейства за развитието и разпространението на иновациите, за повишаване качеството на работната сила, за интензификация на производството и увеличаване на ефективността. Той допринася и за ускоряване на трансформационните процеси, за постигане на висок икономически растеж и което е много важно – има съществено значение за хуманизирането на този растеж. По такъв начин през последните години степента на развитие на третичния сектор в стопанството става един от главните критерии за оценка на цялостния социално-икономически напредък на дадена страна.

Еволюция и ключови детерминанти за развитие на услугите в България

Повлияна от процесите в световната икономическа система, българската икономика също се намира в процес на реструктуриране. За разлика от развитите страни обаче, наблюдаваните промени през последното десетилетие у нас са, от една страна, обективно следствие на структурно-технологичните дисбаланси, наследени от централно-управляваната

икономика и от друга – резултат на целенасочена държавна политика.¹⁰ Разглежданите процеси на структурно преустройство допълнително се усложняват от осъществяваната в световен мащаб информационно-технологична революция и отварянето на България към глобалната икономическа система. Всичко това формира спецификата на извършваните промени в страната. Без да е реализирала всички предимства на индустриализма, но изпитала много от неговите недостатъци, както подчертава Л. Абалкин за икономиката на Русия,¹¹ подобно на нея, българската икономика трябва наред със всичко друго да се приспособява към съвременния постиндустриален модел на развитие.

По времето на централно управляваното стопанство развитието на страната се основава на класическата концепция, която свежда обхвата на икономиката само до сферата на материалното производство. Разбирането за обслужващите отрасли е, че в тях не се осъществява преобразуване на природната материя, не се влага производителен труд, следователно – не участват пряко в производствения процес и не създават национален доход.¹² Поради това те се квалифицират като “непроизводствена” или “извънпроизводствена” сфера на икономиката. Нещо повече, услугите се разглеждат предимно на потребителския полус на икономиката и така се противопоставят на материалното производство.¹³

Това редуцирано (ограничително) схващане за същността и функционирането на икономиката има за важна последица формирането на относително едностранчива структура на стопанството. Наблюдава се огромна по размери, бързо развиваща се и модерна сфера на материалното производство и слабо развита, сравнително изостанала сфера на услугите.¹⁴

¹⁰ Вж. по подробно: Леонидов, Ат. Трансформационният процес: основни аспекти и елементи. – Народно стопански архив, 1999, бр. 2, с. 5-7; Кънев, М. Преходът към пазарна икономика (обусловеност, референтни модели и политика). – Народно стопански архив, 2000, бр. 2, с. 12.

¹¹ Вж. Абалкин, Л. и др., Стратегия реформирования экономики России. – Вопросы экономики, 1996, с. 9.

¹² Според В. Никифоров, “ако при дадена дейност липсва елементът на преобразуване на природните неща и процеси в потребителни стойности – няма производство или, което е все същото, има нематериално, духовно производство” (Никифоров, В., Възпроизводството и съотношението между производствената и непроизводствената сфера в България, С., Издателство на БКП, 1962, с. 9). Подобно мнение изказва Д. Порязов, според когото “непроизводствената сфера се дефинира като сфера, в която не се влага производителен труд и не участва в производството на материални блага и в създаването на национален доход.” (Националният доход в социалистическото общество, В., „Г. Бакалов”, 1974, с. 131).

¹³ Вж. Матеев, Е. Автоматизирана система за управление на народното стопанство (Икономически основи), С., БАН, 1974, с. 21; Икономическа енциклопедия, С., Наука и изкуство, 1972, т. II, с. 56; Речник по политическа икономика, С., Партиздат, 1984, с. 220; Разширено социалистическо възпроизводство в НРБ, С., ЦСУ, 1989, с. 10 и др.

¹⁴ За периода 1970-1988г. делът на заетите в материалното производство е над 80%, а в услугите – между 13 и 19%. Подобно е състоянието и в областта на инвестициите – над 60% от тях са в материалното производство и 32-36% – в обслужващите дейности. Не съществуват данни за произведения продукт в услугите, тъй като според тогавашните разбирания, такъв се създава само в материалното производство. (Вж. Разширено социалистически възпроизводство в НРБ. С., ЦСУ, 1988).

Така с малки изключения¹⁵ наложеното разбиране за “непроизводствения” характер на услугите и неговото отражение върху реалната стопанска дейност оставят без сериозно внимание една съществена част от икономиката и не създават стимули за нейното адекватно развитие.

От позициите на съвременното разбиране за същността на производствения процес и за ролята и значението на услугите в него, посоченото схващане се квалифицира като пресилено и неточно. В днешно време обхватът на икономиката се разширява със сектора на услугите, който не само консумира, но активно участва в създаването и реализацията на националния продукт.¹⁶ Освен с това, секторът не само, че не се противопоставя на материалното производство, а напротив – те взаимно се преплитат, обуславят, взаимодействат си и създават единна система, която качествено променя облика на икономиката. Нещо повече, обслужващият сектор създава блага със стратегическо значение – научно знание, информационни технологии, човешки капитал и други, които формират потенциала на икономиката и обществото. Така от екзогенен (при централно управляваната икономика) услугите стават важен ендегенен (в сегашните условия) фактор на растежа на националния продукт.¹⁷

За съжаление, икономическата теория и практика трудно преодоляват инерцията от миналото, поради което развитието на услугите все още не се е превърнало в напълно осъзната, стратегически значима потребност. В този смисъл обслужващите дейности продължават да се разглеждат като второстепенен сектор на икономиката по отношение на “водещите” индустрия и селско стопанство.¹⁸

Подобни твърдения могат да се определят като модерен вариант на съществуващата при централно управляваното стопанство ограничителна концепция за обхвата и структурата на икономиката. Трябва да се признае, че секторът на услугите вече не се разглежда извън системата на икономиката, но практически продължава да бъде подценяван като един от факторите за

¹⁵ Вж. Желев, Гр. Възпроизводство и баланс на народното стопанство на страните-членки на СИВ, В., Г. Бакалов, 1976, с. 170-171; Дончев, Ст. Човек, време, дейност, С., Наука и изкуство, 1974, с. 14.

¹⁶ От 1998г. насам услугите заемат около 60% от всички инвестиции в икономиката, ангажират почти половината от заетото население в страната и създават над 50% от БДС. – Статистически справочник, НСИ, 2004.

¹⁷ При централно управляваната икономика се смята, че обслужващата сфера оказва влияние по-скоро върху развитието на обществото, отколкото върху икономиката (т.е. разглежда се извън системата). В този смисъл тя е екзогенен фактор на растежа. Сега, в условията на пазарно стопанство, тя се схваща като равностоен елемент на икономическата система (т.е. вътре в системата), което я определя като ендегенен фактор на растежа.

¹⁸ Според Д. Карастатева обслужващите дейности са второстепенен сектор на икономиката по отношение на “водещите” индустрия и селско стопанство. Авторът прави това изказване, въпреки констатациите си, че индустрията регистрира сериозен спад през последните години и че съвместно индустрията и селското стопанство едва достигат относителния дял на услугите в БДС. (Вж. Карастатева, Д. Проблеми на структурната реформа в икономиката на България, В., ИК на ВСУ „Черноризец Храбър“, 2000, с. 41-42). Подобно е становището на Р. Гечев, който смята, че “моторът на растежа” е промишленото производство, докато секторът на услугите и по количествени, и по качествени показатели все още е далеч от това положение. (Вж. Гечев, Р. Българската икономика – състояние и алтернативи за развитие. – Икономическа мисъл, 2000, N 3, с. 26-29).

постигане на висока ефективност и конкурентоспособност на стопанството и да се поставя “в сянката” на материалното производство.

Третирането на услугите като второстепенен елемент на икономическата система до известна степен е обяснимо предвид спецификата на сегашното икономическо развитие на страната. България преизгражда индустриалното си производство и е естествено вниманието да се насочва предимно към него. Разликата обаче от времето на централно управляваната икономика, когато индустрията също беше основен приоритет е, че съвременните индустриални отрасли се изграждат върху основата на пазарни принципи, при наличието на сериозна вътрешна и външна конкуренция. Следователно променените условия налагат обективна оценка на ролята на обслужващия сектор в икономиката и определят необходимостта от неговото адекватно развитие. Както подчертава В. Григорова, вече е ясно, че не може да се развива пазарна икономика без високоорганизиран и ефективно функциониращ сектор на услугите, тъй като в противен случай се губи контактът между елементите на възпроизводствената верига, а също остават открити множество социални проблеми, особено остри през настоящия период.¹⁹

За развитието на сектора на услугите в България към сегашния момент оказват влияние множество фактори. Те могат да се обособят в две групи – такива, които имат определящо значение за новия етап в развитието на сектора и други, които допълват действието на основните.

Влияние на технологичните императиви и на пазарната организация на икономиката като основни фактори за развитие на услугите

Влиянието на *технологичните промени* има съществено значение за развитието на обслужващите дейности. Навлизането на новите технологии предизвиква сериозни изменения в основните характеристики и оттук - в традиционната представа за услугите, както и за тяхната роля в националната икономика.²⁰ Разбирането за обхвата на услугите постепенно еволюира и от комунално-битовите, акцентът все повече се измества към наукопоглъщащи дейности като финансови услуги, комуникации, бизнес услуги и т.н.

Развитието на технологиите допринася за обновяване на традиционните услуги въз основа на широкото приложение на компютрите и друга съвременна техника. Типичен пример за това е модернизацията на банковите дейности, на съобщенията, на държавното управление, частично на търговията, образованието, здравеопазването и др. Едновременно с това трябва да се отбележи и възникването на много нови видове услуги (бизнес услуги, телекомуникации) в съответствие с нарасналите лични и производствени потребности. Това до голяма степен разширява и усложнява структурата на обслужващия сектор у нас.

Значителна част от новите услуги са свързани с потребностите на производството. В условията на нарастваща вътрешна и международна

¹⁹ Вж. Григорова, В. Състояние на услугите в България. – Финанси, N 8, 1995, с. 3.

²⁰ Конкретните измерения на въздействието на технологичните императиви са представени в част трета на това изследване.

конкуренция, оцеляването на отделните предприятия и запазването (или завоюването) на позиции на пазара налагат необходимостта от добре развити информационни, сервизни, консултантски, маркетингови и други услуги.

Едновременно с това новите технологии съдействат за развитието и на услуги, насочени към индивидуалните потребители (индивидуално обучение, персонално обслужване и др.). По този начин се постига по-пълно отчитане на техните вкусове и предпочитания, улеснява се техният достъп, увеличават се удобствата за потребителите.

Съвременните технологични промени предявяват сериозни изисквания и към качеството на работната сила. В този смисъл технологиите стимулират развитието и усъвършенстването на редица дейности от услугите, насочени към развитие на "човешкия капитал" (образование, квалификация и преквалификация, здравеопазване, спорт, отдих и т.н.). Това, както показва световният опит, има съществено значение за качествено обновяване на производството и за постигане на висок икономически и социален ефект.

Преминаването на националната икономика на пазарни основи е другият съществен фактор, който има силно отражение върху развитието на сектора на услугите. Сериозно пренебрегван до този момент, той започва бързо да увеличава своите мащаби и да разнообразява структурата си. Това до голяма степен се обяснява с премахването на монопола на държавната собственост и създаването на условия за развитие на частната инициатива, по-добре отчитаща промените в индивидуалните и обществените потребности.

Съществуващите пазарни ниши в областта на услугите стимулират предприемчивостта на много хора, в резултат на което броят на обслужващите фирми бързо нараства. Допълнителен мотив в това отношение са бързият оборот на капитала и възможностите за самонаемане (като опит за излизане от безработицата). В началото, поради неразвитостта на пазара и несигурната икономическа обстановка, се създават предимно малки фирми, ориентирани към търговската дейност и битовото обслужване. Впоследствие с усъвършенстване на пазарните отношения се изграждат и по-големи предприятия, които освен в традиционните области (търговия, хотелиерство, туризъм), се създават и в други отрасли на сектора като финансови дейности, комуникации и т.н.

Появата на частната собственост и формирането на пазара коренно изменят условията за развитие на сектора на услугите. Разпределението на ресурсите се децентрализира и вече не се осъществява на "остатъчен" принцип, финансирането не се ограничава от фондовете на индустриалното производство (както в централно управляваната икономика), цените на услугите в много от случаите се определят не административно, а в зависимост от търсенето и предлагането. Всичко това осигурява по-голяма свобода на икономическите агенти и мотивира действията им в тази сфера на стопанството. Създава се конкурентна обстановка, в която предприемачите имат възможност да изявят своите способности и да предложат на пазара обем и качество услуги, които да съответстват както на незадоволеното от по-рано, така и на новопоявило се търсене на потребителите и производителите.

Тези промени обаче не означават елиминиране ролята на държавата. Протичащият процес само усложнява нейните икономически функции. Съчетаването на механизмите на пазара със стратегическата роля на държавата точно разкрива значението на обслужващия сектор като терен, на който най-ярко проличава дуалистичният характер на съвременната икономика. От една страна, държавата запазва прякото си участие в дейностите, където пазарните механизми не са достатъчно ефективни и функционирането на производствените единици изцяло на пазарна основа е трудно и дори невъзможно (здравеопазване, образование, социални дейности). От друга страна, чрез различни законодателни и икономически мерки, тя създава преки и косвени стимули за развитие на обслужващите дейности.²¹

Извършваните технологични промени в световен мащаб и преминаването на страната ни към пазарно стопанство оказват съществено влияние върху развитието на сектора на услугите и издигат значително неговата роля. Тези фактори не само стимулират увеличаването обема на произвежданите услуги, но и допринасят за повишаване на тяхното качество. Въпреки спецификата на третичния сектор като предимно трудоемък и с относително бавен темп на растеж на производителността, установяването на пазарни отношения и внедряването на новите технологии съдействат за намаляване на производствените разходи в него и формират предпоставки за интензификацията му. Всичко това в един достатъчно дълъг период оказва модернизиращо влияние върху развитието на цялата икономика.

Други фактори за развитието на услугите

Действието на разгледаните ключови детерминанти се допълва от това на други, не по-маловажни фактори. Вниманието се насочва главно към ресурсната осигуреност на производството, а също и към такива независими променливи като социално-демографските процеси, културните особености, традиции и ценности на българското общество.

Ресурсната осигуреност на едно производство е неотменимо условие за неговото успешно развитие. Наред с разгледаните информационни технологии, основен принос за развитие на сектора на услугите имат кадрите и природните ресурси.

Сега страната разполага с висококвалифицирани специалисти в областта на образованието, здравеопазването, финансовите дейности, компютърните технологии и други, което е сериозна предпоставка за разрастването на обслужващата сфера. Това най-силно се проявява в частния сектор на услугите, където се създават множество лекарски

²¹ Създадени са редица закони и подзаконови нормативни актове, регламентиращи дейността в отделните обслужващи отрасли. (Вж. www.lex.bg). Наред с това са известни и се изпълняват множество стратегии, програми и проекти в различни области от услугите като: Национална стратегия за научните изследвания, Национална стратегия за въвеждане на ИКТ в българските училища, Национална стратегия за продължаващо професионално обучение за периода 2005-2010, Национална стратегия и план за действие за развитие на екотуризма в България, Иновационна стратегия на РБългария, Инвестиционна програма за реформа в здравния сектор, Програма "Заетост на младежи с висше образование в публичната администрация", Програма за развитие на транспортната инфраструктура на България в периода до 2005г, Проект "Улесняване на транспорта и търговията в ЮИЕ" и др. (Вж. www.government.bg).

кабинети, нови клиники и учебни заведения; организират се редица образователни и квалификационни курсове; появяват се нови и се усъвършенства дейността на съществуващите банки и други финансови организации; широко разпространение получават фирми за консултантски, компютърни, маркетингови и други услуги. Поради разнородната си структура, освен висококвалифицирани специалисти, секторът на услугите използва и голям брой нискоквалифицирани кадри, което е сериозен стимул за развитие на отрасли като търговия, транспорт, комунални услуги, социални дейности и пр.

Трудовите ресурси и в бъдеще ще останат основен производствен фактор в третичния сектор, независимо от навлизането на новите технологии. Приложението им обаче все по-категорично ще поставя въпроса за качеството на кадрите и в бъдеще ще определя основните тенденции в развитието на заетостта.

Съществено влияние върху сектора на услугите имат природните фактори. Независимо че България не е особено богата на минерални природни ресурси, нейното стратегическо географско положение, благоприятният климат и наличието на много природни забележителности допринасят за развитието на транспорта, туризма, хотелиерството и ресторантьорството, както и на много други, свързани с тях отрасли. Въпреки че днес вече не са определящи, природните фактори си остават важно условие за развитието на редица обслужващи дейности.

Все по-голямо значение придобиват и *социално-демографските процеси*. Те могат да бъдат разглеждани в посока на засилване индивидуализацията на потреблението, застаряване на нацията, феминизация на икономическия живот и др.

Важно значение за увеличаване дела на обслужващия сектор в икономиката има тенденцията към индивидуализация на потреблението. В резултат на това се появяват множество разновидности на услугите, които отговарят на новите потребности. Преходът към персонализация на услугите и на начина на обслужване се наблюдава по-ясно в области като търговия, обществено хранене, битови услуги, образование, здравеопазване и др. С развитието на обществото и смяната на поколенията тази тенденция вероятно ще се задълбочава и ще оказва активно въздействие върху позициите и структурата на обслужващия сектор.

Определен принос в развитието на услугите има процесът на застаряване на нацията.²² Увеличава се търсенето на услуги от системата на социалното осигуряване (социален патронаж, гледане на възрастни хора в дома им, специализирани домове за стари хора), социалното подпомагане (осигуряване на храна, енергийни помощи), здравеопазването, пенсионното осигуряване и т.н.

В страната протича интензивен процес на феминизация на икономическия и обществен живот, което също се отразява върху развитието на третичния сектор. Активното включване на жените в производствения процес и в редица обществени дейности обуславя появата

²² През 2003 г. пенсионерите са около 24% от населението на страната – Вж. Статистически справочник 2004, С., НСИ, 2004, с. 13.

на потребности от нови услуги. Нараства обемът на услугите, свързани с домакинството (почистване, пазаруване, приготвяне на храна или доставката ѝ по домовете) и отглеждането на децата (грижи за малки деца, детски занимални). Появяват се различни заведения за бързо хранене, фирми за битови услуги, множество супер- и хипермаркети, различни форми на детски заведения, които пестят времето на жените и ги улесняват в техните семейни ангажименти.

Не на последно място развитието на този сектор от икономиката до голяма степен зависи от националните особености и традиции в страната, както и от ценностната система и менталитета на хората.

Всички разгледани фактори са променливи във времето и оказват различно по сила влияние върху третичния сектор. В много случаи едновременното действие на няколко фактора може да има не само стимулиращ, а и ограничаващ ефект по отношение развитието на някои отрасли от услугите. Независимо от това през последното десетилетие въздействието на посочените детерминанти допринесе за превръщането на услугите, както е разгледано по-нататък, в преобладаващ сектор с положително въздействие върху цялата икономика. В резултат на това в страната се създава нова, качествено различна от дореформения период стопанска структура.

Така динамичното развитие на сектора на услугите става една от най-съществените прояви на структурното преустройство на националната икономика и същевременно е условие за нейното приспособяване към новите реалности. Вследствие на структурните изменения в инвестициите, заетостта и брутната добавена стойност и на такива крайни ефекти като развитието на инфраструктурата, на знанието и на "човешкия капитал", секторът на услугите допринася за преобразуване на икономиката ни в икономика от нов тип, готова да се включи още по-активно в световния процес на глобализация.

Преструктуриращо въздействие на сектора на услугите върху националната икономика

Влиянието на услугите върху социално-икономическото развитие на страната и техният принос за преструктурирането на икономиката се осъществява в две основни направления: чрез собственото им развитие и чрез тяхното трансформиращо въздействие върху цялото стопанство.

Развитие и непосредствено влияние на сектора на услугите върху основните икономически променливи (инвестиции, заетост и брутна добавена стойност)

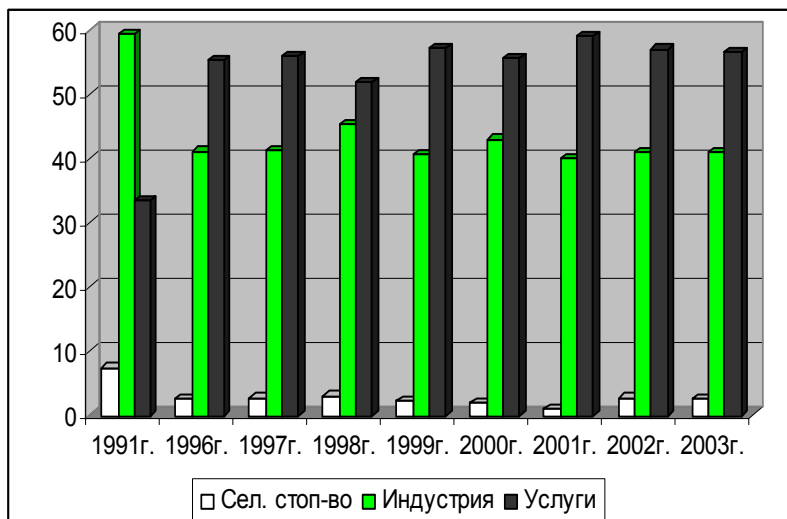
В началото на прехода, в условията на значителен спад на индустриалното производство, обслужващият сектор става основна възможност за приложение на капитала и труда. Впоследствие, в хода на реиндустриализацията на националната икономика, постепенно започва да се осъзнава необходимостта от наличието на добре развита мрежа от търговски, транспортни, съобщителни, финансови, делови, образователни, здравни и други услуги. Това обуславя насочването на съществена част от производствените ресурси в сектора на услугите и повишаване обема на

неговата продукция. Общата основа на тези промени са измененията в структурата на производството, предизвикани от промяната в структурата на потребностите. Това показва, че по-нататъшното развитие на икономиката и обществото все по-тясно ще се обвързва с развитието на услугите.

Към сегашния момент секторът регистрира най-голям обем **инвестиции** в икономиката – около 4 млрд. лв. За времето от 1991 г. до 2003 г. делът на вложенията в услугите се увеличава от 33.4 до 56.5%²³ и това се превръща в устойчива тенденция. Забележителен е фактът, че след 1996 г. инвестициите в услугите са повече от половината (55-59%) от общия им обем в стопанството. През 2001 г. те достигат най-голям дял за периода (почти 60%) и дори надминават равнището от 1996 г. (вж. фиг. 1).

Фигура 1

Структура на разходите за придобиване на ДМА по икономически сектори

Източник: Статистически справочник за съответните години

Нарастването на относителния дял на инвестициите в обслужващия сектор през разглеждания период се дължи, отчасти на намаляване теглото на вложенията в останалите сектори и на изменение в статистическата методика.²⁴ Тези причини в известна степен оказват влияние върху секторната структура на инвестициите в стопанството, но те по-скоро разглеждат проблема от неговата технико-статистическа страна. Налице е много по-съществена, икономическа обусловеност. В резултат на развитието на потребностите (както на населението, така и на производството), се отчита реално увеличение на инвестициите в услугите. След финансовата

²³ В този и във всички случаи по-нататък, когато изследването се осъществява от 1991 г., данните за времето преди 1996 г. са прегрупирани, поради промяна в отрасловата класификация. Има известни неточности при тяхното съпоставяне, но като цяло това не променя изведените тенденции.

²⁴ От 1997 г. е в сила Нова отраслова класификация (заменила съществуващата дотогава КОНС), според която отраслите търговия, транспорт и съобщения се отчитат не към индустриалния, а към обслужващия сектор.

стабилизация, от 1998 г. насам, в пет поредни години се наблюдава значително реално нарастване на вложенията в сектора, при това в повечето случаи с двуцифрени числа.²⁵ Конкретните причини за отчетената положителна промяна се свеждат до: реституирането на редица обекти в тази сфера, ускорените процеси на приватизация (главно в областта на финансово-кредитните услуги), развитието на малкия и средния бизнес, някои по-мощни вложения в частния сектор на транспорта и съобщенията, навлизането на чуждестранни инвеститори в редица отрасли на услугите.

Разгледаните изменения са адекватна реакция на продължилото десетилетия несъответствие между потребностите от услуги и тяхното ограничено предлагане през периода на командната икономика. Наред с това трябва да се отбележи и възникването на много нови потребности, обективно присъщи на новия модел на икономическо развитие в страната. Високият дял на вложенията в услугите е израз на вътрешно обусловеното структурно развитие на икономиката, на нейната "съзидателна еволюция", на необходимостта да се приспособи към новите условия.

Друга важна характеристика на съвременното икономическо развитие на страната е, че услугите обхващат почти половината от **икономически активното население** (над 1,4 млн. души). Нарастване дела на услугите в общата заетост се наблюдава от 1993 г. насам и към 2003 г. е отбелязано увеличение със 7 пункта, а по отношение на 1991 г. – с 9 пункта. За периода 1996-2003 г. относителният дял на обслужващия сектор в заетостта се повишава от 43.1 на 47.2% и запазва високите си стойности в сравнение с другите сектори на икономиката (вж. фиг. 2). Тук трябва да се отбележи, че зад отчетената тенденция на относително нарастване на заетите, стоят динамични и разнопосочни промени в техния абсолютен брой през отделните години.

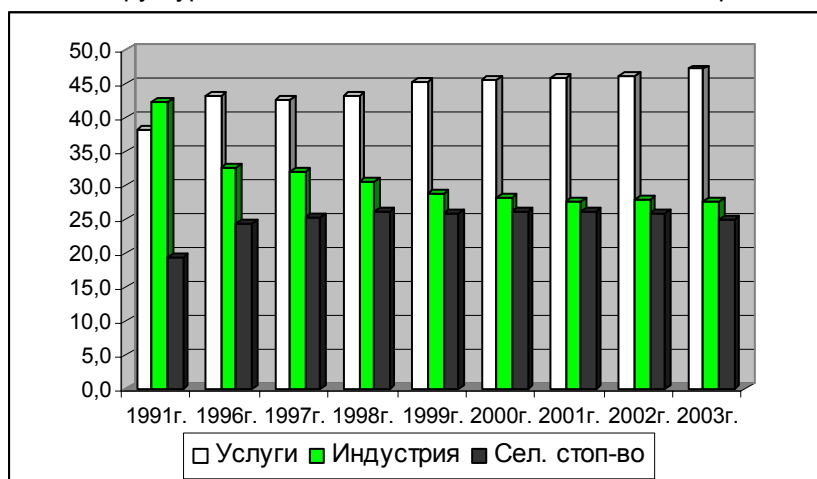
Съществуват множество фактори, стимулиращи заетостта в услугите, вследствие на което се отбелязва реално нарастване на заетите през отделните години. Те са свързани с възникването на много нови за страната услуги, а също с модернизация и усъвършенстване на съществуващите. Промяната в доходите на населението също може да се разглежда като фактор на заетостта както за традиционните, така и за дейностите, създаващи духовния и творчески потенциал на нацията.²⁶ Не на последно място трябва да се отбележи положителното влияние на тенденцията към персонализация на обслужването, нарастване на частичната заетост, организиране на заетост с гъвкаво работно време, увеличаване възможностите за работа в дома и други, които допълнително стимулират заетостта в сектора.

²⁵ За времето от 1998 до 2002 г. инвестициите в услугите бележат реален растеж последователно с 13, 47, 12, 27, 2,4% за съответната година спрямо предходната. За 2003 г. по предварителни данни се отчита лек спад с 2,3%, но това най-вероятно ще се промени и е възможно отново да се отчете растеж след като бъдат събрани всички данни за инвестициите през тази година – Изчисления на автора по Статистически справочник за съответните години.

²⁶ От една страна, намаляването на доходите на голяма част от населението води до нарастване търсенето на някои занаятчийски услуги, на ремонтни дейности и др. От друга страна, увеличаването на доходите на други групи от населението и промененият начин на живот води до повишено потребление на услуги, свързани с медицинското обслужване, обучението, социалните услуги, развлекателните и спортните дейности, туризма, комуникациите и пр.

Фигура 2

Структура на заетите лица по икономически сектори

Източник: Статистически справочник за съответните години

Създаването на нови работни места в услугите обаче не са достатъчни, за да компенсират драстичното им намаление в индустрията и в цялата икономиката, което е причина откритата тенденция към реален растеж на заетите в сектора да не е ясно изразена. Още повече, че самият обслужващ сектор също съкращава работни места. Обяснението се състои в протичащия процес на рационализиране на заетостта, в намаляване потреблението на услуги от много индустриални производства, в създаването на нови, високотехнологични и ниско трудоемки обслужващи дейности и т.н.

Независимо от това формиралата се картина на заетостта показва, че секторът на услугите остава най-големият "работодател" в икономиката и създава най-благоприятни възможности за трудова реализация на активното население. Това е валидно както за висококвалифицираните специалисти, така и за тези с ниска степен на образование и квалификация.

Насочването на все по-голяма част от капиталовите и трудовите ресурси в сектора на услугите намира отражение в увеличаване на **продукта**, създаван в този сектор на икономиката. Като отчетна единица за продукцията на обслужващия сектор се използва възприетият от националната и международната статистика показател брутна добавена стойност (БДС).²⁷

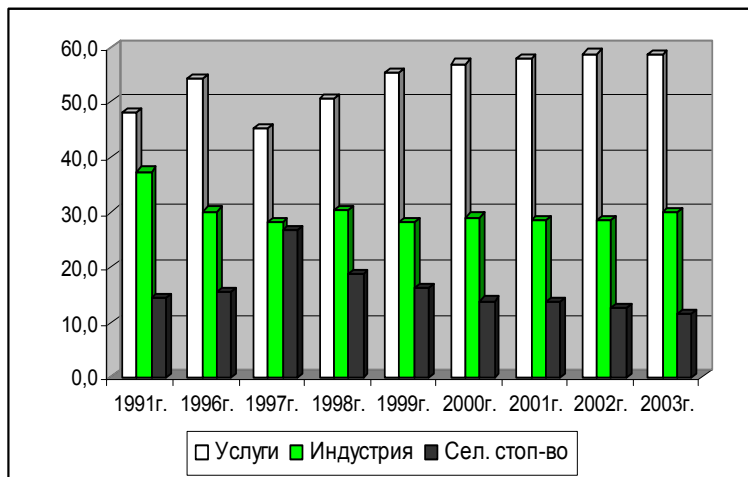
Едно от основните изменения в структурата на БДС през периода 1991-2003 г. е тенденцията към нарастване дела на обслужващия сектор. За целия период на икономически реформи в страната услугите имат преобладаващ дял в създаваната добавена стойност, но докато през 1991-1996 г. този дял е около 50%, след 1997 г. той се установява трайно над тази стойност и бележи

²⁷ Отчитането на продукцията на обслужващия сектор е сложен проблем, тъй като в него се обхващат голям брой и разнородни по характер дейности, а освен това голяма част от тях се осъществяват по извънпазарен път. Това обуславя прилагането на диференциран подход за измерване на продукцията в обслужващите отрасли. Конкретните начини за това измерване не са обект на внимание в тази работа.

устойчива тенденция към нарастване – от 50,7% през 1998 г. до 58,6% за 2003 г. (вж. фиг. 3).

Графика 3

Структура на БДС по икономически сектори

Източник: Статистически справочник за съответните години.

Най-голям принос в това отношение имат традиционните отрасли транспорт и съобщения, където в сравнение с 2002г. БДС реално се увеличава със 7% (само за съобщенията нарастването е с 10,5%); търговия и ремонт (с 4,4%), а напоследък се отбелязват стабилни темпове на растеж и на продукта, създаден от дейността на финансовите посредници (с 8,8% по отношение на предходната година).

Съответно на измененията в динамиката на производствените ресурси, в обема на създаваната БДС също се отбелязват колебливи тенденции. И тук те са резултат от разнопосочното действие на редица определящи фактори. През първата половина на периода нарастването на относителния дял на добавената стойност се обяснява по-скоро с намаляващия дял на индустрията, отколкото с реалния растеж в услугите. След 1997 г. обаче, в резултат на подобряване на икономическата обстановка, нарастването на дела на услугите в общата добавена стойност се дължи преди всичко на действителното увеличаване на БДС в обслужващите отрасли.²⁸ Отбелязаният в шест последователни години реален растеж на БДС в

²⁸Известни съмнения относно реалния растеж на БДС в обслужващите дейности, предизвиква елементът условна рента на жилищата, чиято стойност се включва в БДС на сектор услуги и по този начин оказва влияние върху неговия относителен дял и динамика. Това не трябва да бъде основание да се подценява действителното развитие на сектора и неговия принос в общия обем на БДС в икономиката. Още повече, че наличието на условна рента може да се разглежда и в положителен аспект – като спестяване на разходи (т.е. алтернативни доходи) за собствениците на жилища. Ако се преизчисли относителният дял на услугите в общия обем на БДС, но без условната рента, се констатира, че дори и без нейното участие обслужващият сектор запазва положителната си динамика и остава с най-голям относителен дял в общия обем на добавената стойност в икономиката. (Вж. Основни макроикономически показатели, 1997, с. 59-63, 2001, с. 92; Статистически годишник 2003, С., НСИ, 2004, с. 210).

услугите обаче все още не е достатъчен да компенсира драстичния спад от 27% през 1992 г. и близо 20% през 1997 г.²⁹ Въпреки това той може да се приеме като индикатор за постепенното преодоляване на критичния период в сектора, а също че развитието на икономиката постепенно се приспособява към потребностите на производството и населението.

Отчетените изменения в обслужващия сектор показват, че той компенсира своята изостаналост по време на централно управляваната икономика и повишава ролята си в икономическия живот на страната. Наред с това, до голяма степен се разкрива неговия непосредствен принос за структурната еволюция на българската икономика и за адаптирането ѝ към новите условия. По този начин се създават предпоставки за постигане на по-висок и устойчив икономически растеж в страната. Мащабите на тези промени обаче не дават достатъчно ясна представа за дълбочината на наблюдаваните преобразувания.

Създаването на нови производствени структури и приспособяването на съществуващите към изискванията на пазара и на технологичните промени налагат необходимостта от развитие на услугите. Те се превръщат в условие за ефективно и конкурентно производство в съвременния процес на глобализация. Наблюдава се засилване на междутрасловите връзки с другите икономически сектори, все по-осезателно присъствие на услугите като естествен елемент от технологията на производство и реализацията на продукцията. Не на последно място трябва да се подчертае същественото значение на обслужващите дейности за развитието и усъвършенстването на личното потребление на населението.

Във връзка с това може да се отбележи, че приносът на обслужващият сектор за развитието на националната икономика се състои не само в непосредственото му доминиране в основните икономически променливи. Върху основата на импулсноразпространителния "механизъм" се създават положителни "външни" ефекти за останалите сектори на икономиката и за нейното цялостно развитие. Те се проявяват в технологичното развитие на обслужващите дейности, подобряването на образователно-квалификационната структура на персонала, рационализирането на институционалната структура, повишаването на производителността, постигането на редица социални ефекти.

Трансформиращо въздействие на сектора на услугите върху икономиката

Технологичното развитие на обслужващите дейности в значителна степен придава профила на технологичното преустройство на икономиката и допринася за нейното ефективно функциониране. Съществен момент в това отношение е развитието на високотехнологичните услуги, каквито са телекомуникационните, компютърните, информационните дейности. Вземането на адекватни управленски решения, намаляването на предприемаческия риск, запазването и разширяването на пазарните позиции е тясно свързано с използването на тези услуги. Наред с това те стават важен фактор за организиране на индивидуалната професионална дейност и

²⁹ Статистически справочник 2004, С., НСИ, 2004, с. 211.

свободното време на хората. Така чрез ускореното им развитие се постига по-високо качество и динамизъм на стопанските и обществените връзки и по-висока степен на адаптивност на страната към предизвикателствата на времето. Свидетелство за това са създадените многобройни юридически, финансови, маркетингови, софтуерни, сервизни и други фирми, които запълват голяма ниша на българския пазар.³⁰

Важно доказателство за приноса на услугите за технологичното обновяване на икономиката и обществото е бързото разпространение на интернет и свързаните с него услуги. Според проучване на "Computer Industry Almanac" броят на интернет потребителите в страната нараства над два пъти в сравнение с 2002 г. и към септември 2004 г. е над 1,6 млн.³¹. Едно от направленията на приложение на тези услуги е развитието на бизнес сектора. Напоследък все повече фирми в България използват интернет за получаване на информация, за връзка със своите клиенти и доставчици, за реклама, за електронни разплащания, за електронна търговия и др.³² Това интензифицира тяхната дейност, подобрява качеството и ги прави конкурентни участници на националния и международния пазар. Според Дж. Сакс "ако предприятията не са в интернет, те не са част от международната мрежа и не могат да правят бизнес".³³

Увеличава се достъпът и интензитетът на ползване на интернет и сред домакинствата и индивидуалните потребители. Според специализирано статистическо изследване от юли 2003 г. на използването на информационни и комуникационни технологии в домакинствата, хората все по-често се възползват от възможностите, които предлага глобалната мрежа. Интернет се използва основно за осъществяване на комуникации, за търсене на информация и за онлайн услуги, за обучение и образование, за услуги на електронното правителство и в по-малка степен – за услуги, свързани със здравето, за покупка на стоки и други.³⁴ В резултат на това се повишава компетентността на хората и достъпа им до IT-технологии, рационализира се дейността им, създават се възможности за допълнителна заетост, за по-високи доходи и т.н.

³⁰ За периода 1998-2002г. броят на малките и средните предприятия (без финансовите) в областта на бизнес услугите е нараснал с над 3600, т. е. с 21%. (Вж. данните за отрасъл "Операции с имущество и бизнес услуги". – Статистически годишник за съответните години).

³¹ <http://news.netinfo.bg>

³² Според резултатите, публикувани в "Бялата книга на информационните и комуникационните технологии и малкия и средния бизнес в България" сегментът на малките и средните предприятия е най-големият клиент на информационни и комуникационни технологии и отбелязва най-голям ръст в развитието на ИТ пазара у нас. Според проучване на екип от СА"Д.А.Ценов"-Свищов, цитирано в доклада, от 116 анкетирани фирми 93% ползват интернет. Най-масово глобалната мрежа се използва за събиране на информация (89,9%), следват комуникация с доставчици и клиенти (85,3%), реклама (56,9%), електронни разплащания (16,5%). Подобни са резултатите от проучване сред 350 предприятия (проведено през септември 2002 г.), цитирано в доклада на АМСП "Малките и средните предприятия в България 2002-2003" от 2004 г. Според него малко над 82% от фирмите използват интернет за електронна поща, около 72% – за информация, свързана с дейността им, 9,4% – за електронно банкиране, 4,7% – за електронна търговия – www.econ.bg.

³³ Сакс, Дж. Икономически растеж – модели и подходи. – Банки, инвестиции, пазари, 1999, N 1, с. 5.

³⁴ Вж. Социално-икономическо развитие България 2003, С., НСИ, 2004, с. 77-80.

Потреблението на тези услуги както от бизнеса, така и от индивидуалните потребители е тясно свързано с използването на съвременна компютърна техника и прилежащото ѝ оборудване. Тяхното разпространение може да се разглежда като косвен показател за развитието и потреблението на високотехнологични услуги в страната. По данни на Международния телекомуникационен съюз от 2004 г., броят на персоналните компютри у нас за 2002 г. е 405 хил, т.е. 5,2 на 100 души от населението. Към 2003 г. страната разполага с близо 50 хиляди Интернет-сървъри (hosts) или 6,7 на 1000 души.³⁵ Поради нарастването на електронните разплащания в икономиката, броят на инсталираните банкомати се увеличава и от 420 през 2000 г. достига над 900 за 2002 г. Разширява се и мрежата от POS-терминали, които от 1100 за 2000 г., сега са над 2500 на брой. Повишава се степента на насищане с телефонни постове в страната като особено бързо се увеличават абонатите на мобилни телефони.³⁶

Макар и далеч от състоянието в другите страни,³⁷ разгледаните факти свидетелстват за бързото развитие на високотехнологичните услуги като отговор на нарасналите производствени и индивидуални потребности. Те стават естествена необходимост в професионалния и личния живот на хората, улесняват и интензифицират тяхната дейност. В този аспект секторът на услугите се очертава като важен иновиращ елемент на икономическата система, който в една или друга степен има положително мултиплициращо въздействие върху останалите отрасли и върху развитието на страната изобщо.

Секторът на услугите играе ключова роля при **формирането на „човешкия фактор“** в икономиката. От една страна, в този сектор се осъществява цялостната подготовка на активното население (придобиването на базисни знания и знания, свързани с професионалната ориентация), а от друга – чрез развитие на образованието и системите за професионална квалификация и преквалификация той създава условия за преодоляване на дисбаланса между подготовката на кадрите и динамичните промени в потребностите на производството.³⁸

³⁵ International Telecommunication Union (www.itu.int).

³⁶ Към юли 2003 г. броят на фиксираните постове е над 2,2 млн., което представлява 76% от домакинствата в страната и е с 3,4 пункта повече в сравнение със съответния дял при последното преброяване. Само за периода март 2001 – юли 2003 г. броят на мобилните телефони нараства 3 пъти (908 хил.), а в сравнение с 1998 г. – близо 27 пъти и през 2003 г. достига 3,5 млн. (срещу 2,5 млн. за 2002г.). – Социално-икономическо развитие България 2003, С., НСИ, 2004, с. 73, 240.

³⁷ По данни на Международния телекомуникационен съюз (2004 г.) през 2003 г. броят на персоналните компютри средно за европейските страни е 21,44 на 100 души от населението, като в Швейцария той е 71, в Швеция – 62, в Люксембург – 59, в Норвегия – 53 на сто души. Средният брой на Интернет-сървърите (hosts) е 28,1 на 1000 души. Лидери в това отношение са Исландия – 379, Финландия – 243,7, Дания – 2314, Холандия – 216,3 на сто души. Мобилните телефони са средно 55,4 на 100 души, като в Чехия, Исландия, Норвегия и Португалия те покриват близо 100% от населението, а в Люксембург и Италия достигат съответно до 106,1 и 101,8 на сто души от населението. – International Telecommunication Union (www.itu.int).

³⁸ Във връзка с това В. Григорова отбелязва важната роля на следдипломното обучение и най-вече на това, организирано от самите компании. Предимството, според нея, е главно във възможността за координиране на учебната програма с планове на предприятията и потребностите им за реструктуриране. (Вж. Григорова, В. Структурни изменения през периода на преход към пазарна икономика, С., СИЕЛА, 2003, с. 103).

Структурното развитие на икономиката и създаването на реален трудов пазар у нас предопределят измененията в образователната структура на заетите. За периода 1997-2003 г. заетите с висше образование в страната нарастват с 86,4 хил. души или с 13%, а тези с основно и по-ниско образование намаляват с над 230 хил. души или с 31%. Данните показват най-голямо нарастване на кадрите със средно специално образование. За посочения период те се увеличават с 474 хил. души (със 70%) и заемат най-висок дял сред активното население.³⁹

Обслужващият сектор не само създава, но и потребява голяма част от образованите и висококвалифицираните кадри. Тенденциите в структурата на заетостта са сходни с тези в икономиката. Заслужава внимание фактът, че като динамична сфера на икономиката и предвид естеството си на дейност секторът на услугите заема водещи позиции по отношение на образованите трудови ресурси в икономиката. През периода 1997-2003 г. в услугите работят 80% от всички заети с висше образование, над 50% от заетите със средно (от които повечето с конкретна специализация) и около 30% от ниско образованите,⁴⁰ което силно наподобява средните стойности за страните от ЕС.⁴¹ Така секторът допринася за рационалното използване на трудовите ресурси у нас. Но не само това. Чрез дейностите по повишаване на образованието и квалификацията на хората, той косвено стимулира навлизането и широкото разпространение на модерните технологии, защото тяхното приложение изисква не просто изпълнителски, а образовани, аналитично и творчески ориентирани кадри. Те, както отбелязва И. Урсинов, много по-лесно се поддават на обучение и по-бързо усвояват организационните и технологичните новости, отколкото необразованите.⁴²

Подобряването на образователната характеристика на заетите е сериозен напредък в общия трансформационен процес, защото тези кадри имат конкретна професионална подготовка и познания в определена област на икономиката. Това от своя страна означава повишаване на тяхната гъвкавост и адаптивност, засилване на творческата страна на производствения процес и създаване на благоприятни условия за ускорено икономическо развитие на страната.

Важно значение за общото социално-икономическо развитие има и **рационализирането на институционалната структура** на услугите, т.е. промяната в съотношението между частния и обществения сектор. Преструктурирането на собствеността се осъществява с ускорени темпове до 1996 г., след което тези процеси естествено се забавят. За периода 1996-2003 г. съотношението между частния и обществения сектор в добавената стойност на услугите се стабилизира в полза на частния, като от 1998 г. насам се отчита непрекъсната тенденция на увеличаване на неговото относително тегло. По последни данни за 2003 г. съотношението е 67%: 33% (вж фиг. 4). В резултат на това услугите имат най-голям дял в целия частен

³⁹ Изчислено по данни на НСИ и "Заетост и безработица" за съответните години.

⁴⁰ Изчислено по данни на НСИ и "Заетост и безработица" за съответните години.

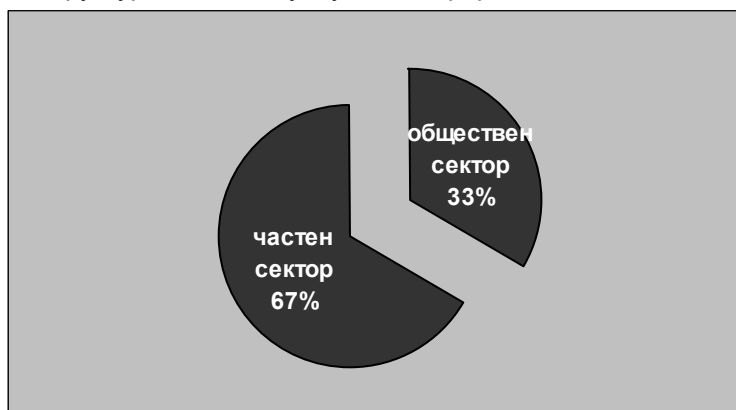
⁴¹ През 2000г. в страните от ЕС заетите с висока степен на образование в услугите са около 30%, със средна – 47%, с ниска – 23% - Вж Employment in Europe 2001, ЕС, July 2001, p. 31.

⁴² Вж. Ursinov, I. Quels défis pour l'éducation?, Problemes econ., 1999, N 2631, p. 29-32.

сектор на икономиката – над 50% (38% без условната рента) и той постепенно нараства.⁴³

Фигура 4

Структура на БДС в услугите по форма на собственост

Източник: Статистически справочник 2004

Посочените факти свидетелстват за напредък в развитието на пазарните отношения у нас. Увеличаването на продукта, създаден от частния капитал в обслужващите дейности разкрива трайна тенденция към модернизиране и разрастване на националното производство. Услугите стават благоприятна почва за развитие на редица традиционни и на много нови, високотехнологични отрасли. Основни предпоставки за това са нискорисковият характер на вложенията в сектора; ускорената приватизация; възможността за получаване на високи печалби, поради наличие на пазарни ниши в тази област на икономиката и т.н.

В сравнение с 1991 г. делът на добавената стойност в общественния сектор на услугите намалява повече от два пъти, но въпреки това той се запазва сравнително висок. Причините могат да се търсят в следните насоки: неблагоприятната икономическа обстановка през 1997 г. и бавното активизиране на инвестиционната дейност след това; съхраняване на водещата роля на държавата в някои услуги с цел те да бъдат достъпни за всички групи от населението; наличие на дейности с висока капиталоемкост и дълъг срок на възвръщаемост, към които частният капитал не проявява интерес.

Ограничаването на държавната намеса и развитието на частния сектор създават възможности за повишаване ефективността на услугите и съответно за благоприятното им влияние върху стопанската ефективност. Същевременно, осезателното участие на публичния сектор в предоставянето на редица важни услуги като здравеопазване, образование, изграждане на инфраструктурата, научна и развойна дейност и други, осигурява множество потребности на населението и тушира редица социални проблеми. По този повод, позовавайки се на чуждестранния опит, Л. Демидова отбелязва погрешната практика в услугите да се използват принципите и методите за

⁴³ Статистически годишник 2003, С., НСИ, 2003, с. 139.

раздържавяване, прилагани в материалното производство. Според нея в тази област е еднакво опасно както пълното раздържавяване на дейностите, така и запазването на тоталната държавна намеса в тях.⁴⁴

В крайна сметка, като съчетава механизмите на пазара с тези на държавата, секторът на услугите показва, че не е индиферентен на реструктуриращите процеси в икономиката. Напротив, той е израз и условие за адаптирането на икономиката към новата пазарна среда.

Преобразуващото въздействие на услугите се изразява още и в приноса му за **интензификацията** на националната икономика в дългосрочен план.

За да се разкрие това влияние, трябва да се отчетат възможностите за интензификация в самия обслужващ сектор. На пръв поглед и в рамките на кратък период те са ограничени както по субективни причини (свързани с наследството от централно управляваното стопанство, с недостатъчното развитие на някои стратегически значими дейности), така и поради обективните особености на услугите като трудоемък сектор на икономиката. За изследване на тези възможности се използва показателя производителност на труда (БДС на един зает). За периода след 1997г. БДС в обслужващите дейности нараства бавно и с различен темп, а заетостта показва по-слаби и разнопосочни промени (вж. табл.1).

Таблица 1

Темп на изменение на БДС и на заетостта в сектора на услугите
(предходната година = 100)

	1992	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
БДС	-26.9	-9.3	-19.3	0.6	5.3	6.7	4.7	5.1	3.5
Заетост	-5.6	4.5	-4.8	1.1	2.8	-3.3	-0.1	1.4	2.6

Източник: Статистически годишник за съответните години и изчисления на автора.

Тези обстоятелства определят забавения темп на нарастване на производителността на труда в сектора, което става една от главните причини (поради големия дял на услугите в икономиката) за бавното повишаване на производителността в цялото стопанство (табл. 2). Потвърждение на установената тенденция са официалните статистически данни за производителността през 2002-2003г., които показват реално нарастване в индустрията 9,4%, в обслужващия сектор – 2,5%, а в цялата икономика – 3,8%.⁴⁵ Така на повърхността се извежда задържащото влияние на услугите върху интензификацията на производството и повишаването на неговата ефективност.

Трябва да се отбележи, че разгледаните изменения на производителността в услугите и влиянието им върху икономиката не са особеност на развитието на сектора само в нашата страна. Световната практика показва, че подобни тенденции са характерни за третичния сектор

⁴⁴ Вж. Демидова, Л. Сфера услуг в постиндустриалной экономике. – Мировая экономика и международные отношения, 1999, N 2, с. 31-32.

⁴⁵ В селското стопанство има спад на производителността с 2%, но според НСИ, тя в голяма степен има условен характер, поради което не е взета предвид в настоящия анализ. – Вж. Социално-икономическо развитие. България'2003, НСИ, 2004, с. 172

изобщо⁴⁶. В тази връзка се поставя въпроса⁴⁷ за целесъобразността от използването на голям обем човешки и други ресурси в сравнително неефективния сектор на услугите.

Таблица 2

Индекс на физическия обем на производителността на труда
(предходната година = 100)

	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Селско стопанство	133,2	109,1	109,4	91,3	101,5	105,1
Индустрия	94,0	112,9	101,5	116,8	108,1	103,0
Услуги	84,9	99,5	102,3	110,3	104,3	103,6
За цялата икономика	94,8	102,9	103,9	108,8	105,1	103,9

Източник: Статистически справочник за съответните години и изчисления на автора

Формално погледнато отчетените изменения и съществуващите на тази основа твърдения за ниската ефективност на сектора имат основание, но те представят проблема само откъм неговата количествена страна и от гледна точка на кратък срок. Ролята на обслужващия сектор се състои не само в прякото му влияние върху статистическите измерители на производителността. Задълбоченият анализ изисква да се отчетат и качествените последици от развитието на услугите, а именно тяхното положително въздействие върху всички области на икономиката. Доколкото в сектора на услугите се формират ключовите фактори на икономическия растеж (наука и научни изследвания, компютърни технологии, човешки капитал, инфраструктура и други), от гледна точка на дълъг срок, той интензифицира и модернизира останалите сектори, повишава тяхната производителност и така косвено съдейства за повишаване ефективността и конкурентоспособността на цялата икономика. По думите на М. Кънев, Р. Цвелев и според констатациите на Европейската комисия, действителният ефект от развитието на третичния сектор се усеща не веднага, а е въпрос на средносрочна и дългосрочна перспектива, и то в рамките не на отделни отрасли, а на цялото стопанство.⁴⁸

Не на последно място трябва да се отбележи **високият социален ефект** от развитието на услугите. В условията на изостряне на социалното напрежение именно той осигурява заетост на по-голямата част от активното население. В много негови отрасли индивидуализираният характер на обслужването допринася за по-точно определяне и по-пълно задоволяване потребностите на хората. Освен това, услугите са единственият сектор на икономиката, част от богатата на който нямат пряк изход към пазара и са

⁴⁶ Вж. Кастелъс, М. Информационная эпоха. Икономика, общество, култура, М., 2000, с. 89; Власов, В. Япония: смена модели икономического роста, М., Наука, 1990, с. 150; Портер, М. Международная конкуренция, М., Международные отношения, 1993, с. 296.

⁴⁷ Вж. Портер, М. Международная конкуренция, М., Международные отношения, 1993, с. 296; Антипина, О., В. Иноземцев, Диалектика стоимости в постиндустриальном обществе, Мировая экономика и международные отношения, 1998, №6, с. 49.

⁴⁸ Вж. Кънев, М. Влияние на нарастващото преместване на работна сила в сферата на услугите върху общостопанската ефективност в развитите капиталистически страни, Народностопански архив, 1988, кн. 2, с.171, с. 218; Сфера услуг в США, М., Наука, 1985, с.148; Цвелев, Р. Метаморфозы индустриальной экономики, Мировая экономика и международные отношения, 2001, №2, с.18; Economic Survey of Europe, UN New York and Geneva, 2000, №1 p. 30.

предназначени да задоволяват потребностите на всички потребители, независимо от финансовите им възможности. Тези услуги целят подобряване на здравния статус на населението, повишаване на неговото образователно и квалификационно равнище, формиране на ценностната му система, на неговите поведенчески и консумативни модели. Това от своя страна е основа за реализация на индивида както в професионален, така и в житейски план.

Предвид разгледаните положителни въздействия на обслужващия сектор можем да направим извода, че неговото динамично развитие и все по-осезателното му влияние върху всички области на стопанството са едни от най-важните характеристики на променящата се национална икономика. Все по-ясно се разкрива преструктуриращата роля на обслужващите дейности и тяхното съществено значение за създаване на ефективно и конкурентоспособно национално производство.

Наред с констатираните положителни изменения в услугите и тяхното благоприятно отражение върху икономиката и обществото, трябва да се отбележи и наличието на редица нерешени проблеми:

- Макар и нарастващ, делът на услугите в структурата на основните макроикономически показатели показва, че не е използван целия потенциал на сектора за ускоряване структурното преустройство на икономиката и за постигане на висок темп на икономически растеж;
- Ограничено е значението на обслужващия сектор като мощен иновационен канал за икономиката, какъвто е той в развитите страни - не са достатъчно популяризирани предимствата от използване на съвременните технологии; не е напълно осъзната изгодата от повишаване на разходите за високотехнологични услуги и тяхната роля за интензифициране на производството; цената на тези услуги е сравнително висока за финансовите възможности на националните потребители и т.н.;
- Налице са проблеми, свързани с използването на работната сила като слаба мотивация на човешкия фактор в някои ключови дейности на икономиката (образование, здравеопазване, наука, софтуерни услуги), известно несъответствие между подготовката на кадрите и изискванията на бизнеса, бавно увеличаване броя на новосъздадените работни места и пр.;
- Частният сектор все още не е достатъчно развит и в много направления предстои да се модернизира върху основата на по-широкото приложение на новите технологии и възприемане на съвременни форми и начини на обслужване;
- Ролята на държавата при осигуряване на здравни, образователни, социални и други услуги трябва да се прецизира с цел да се осигури достъп на всички граждани до тях, но и да не се пренебрегва изцяло принципа на икономическа ефективност.

Посочените проблеми придават по-различен облик на националната икономика в сравнение с този на развитите държави. В тях секторът на услугите акумулира над 70% от общия обем инвестиции⁴⁹, ангажира средно

⁴⁹ Вж. Россия и страны мира, М., Госкомстат России, 2000, с. 271-272.

71,4% от активното население,⁵⁰ създава между 65% и 77% от БДС. Освен това там приоритет имат обслужващите дейности, свързани с формирането на човешкия фактор и с технологичното обновяване на производството.⁵¹ По много от показателите за разпространение на информационните и комуникационните технологии, тези държави значително изпреварват нашата страна.⁵²

Направеното сравнение показва, че секторът на услугите у нас не е достатъчно развит и че е налице само частичен напредък по отношение изграждането на реално пазарно стопанство. Въпреки становището на Европейската комисия,⁵³ отбелязаните недостатъци и ограничения в развитието на сектора разкриват, че националната икономика все още не е напълно зряла в пазарно отношение и че процесът на реструктуриране не е достигнал завършващата си фаза. Това означава, че трябва да се преодоляват посочените негативни тенденции в обслужващите дейности, да се оптимизира тяхната структура, да се създават стимули за ускореното им развитие.

Въпреки противоречивия си характер и независимо от посоченото изоставане спрямо световните тенденции секторът придава ново измерение на икономическото развитие у нас. И на входа, и на изхода, както и в самия производствен процес производството все по-силно "обраства" с услуги. Все повече дейности в индустрията и селското стопанство придобиват непосредствено характер на услуги, чиято съвкупност има за резултат материален продукт. Създава се комплексна икономическа система, основана на интеграцията между всички икономически сектори. Те органически се вграждат едни в други, допълват се, взаимно се обуславят и се развиват като единно цяло. В резултат на това взаимодействие постепенно се формира нов тип икономика, с нов обхват, с нови структурни характеристики и с нови движещи сили.

⁵⁰ Вж. Employment in Europe 2004, ЕС, 2004, p. 238 – <http://europa.eu.int>.

⁵¹ Над 70% от всички вложения в обслужващите отрасли (и над 50% от капитала в икономиката като цяло) се използват за развитие на научните изследвания, кредитно-финансовите дейности, деловите услуги, здравеопазването, образованието, културата и пр. – Вж. Россия и страны мира, М., Госкомстат России, 2000, с. 271-272. Освен това, за периода 1995-2000 г. в страните от ЕС от създадените над 10 млн. работни места повече от 40% са в областта на здравеопазването, образованието и социалните грижи, над 25% – в бизнес услугите и около 10% – в компютърните дейности. – Вж. Employment in Europe 2001, ЕС, July 2001, p. 29.

⁵² Вж. International Telecommunication Union (www.itu.int), Социално-икономическо развитие България 2003, С., НСИ, 2004, с. 73-80.

⁵³ Годишен доклад за 2002г. на Европейската комисия за напредъка на България в процеса на присъединяване (www.evropa.bg).